

ישראל קסטנר וחנה סנש: מי באמת היה הגיבור - ומי הבוגד

מלכתחילה נתפשה סנש כז'אן ד'ארק מקומית וקסטנר הפך סמל לבגידה. הניסיון לשנות את הדימוי שלהם מוכיח שהמאבק על זיכרון השואה עדיין לא נשלם

דן לאור הארץ, מוסף ספרים, 18.10.2013

שְׁנֵי רָעִים יֵצְאוּ לְדֶרֶךְ/ מִי מֵהֶם יָשׁוּב בּוֹגֵד? נַתַּן אֶלְתֶּרְמָן: "דֶּרֶךְ, דֶּרֶךְ נִתְיַבָּה", "לֹחַ הָאָרֶץ" לִשְׁנַת תש"ב

שני יהודים מבודפשט יצאו לדרך-

האחת היא חנה (אנה) סנש, ילידת בודפשט, חלוצה ומשוררת, שעזבה בבחורות את עיר הולדתה ועלתה לארץ, אך חזרה אליה בנסיבות יוצאות דופן בימי מלחמת העולם השנייה.

השני הוא ישראל (רז'ה) קסטנר, יליד העיר קלוז' שבטרנסילבניה, משפטן, עיתונאי ועסקן ציוני, שלראשונה הגיע לבודפשט בזמן מלחמת העולם השנייה.

בהבניית הזיכרון הישראלי של השואה ממלאים סנש וקסטנר, שניהם יהודים "הונגרים", שסיפורם האישי מצטלב עם תולדות השואה בהונגריה, תפקידי מפתח: מלכתחילה היתה סנש לדמות מופת, שסימלה בעיני רבים את זקיפות הקומה ואת ההתנגדות האקטיבית אל מול הנאצים, ובכך זוהתה עם כל היפה והנאצל באופן עמידתם של היהודים בתקופת השואה והיתה לגיבורה לאומית, מעין גירסה מקומית של ז'אן ד'ארק. קסטנר, לעומתה, היה האיש הרע, המגונה והמוקע - סמל להתרפסות לפני הכוח הכובש ולשיתוף פעולה עם הנאצים. ההתנקשות בחייו במרס 1957 - הוא היה אז בן 51 - ניקזה לתוכה את כל היחס השלילי שהחברה הישראלית חשה למשתפי הפעולה, ובכלל, לכל אותם יהודים שלא הרימו את נס המרד.

ובחזרה לבודפשט: חנה סנש נולדה בבודפשט ב-7 ביולי 1921. היא היתה בתו של הסופר בלה סנש וייעדה עצמה להיות סופרת כמו אביה. אלא שבעקבות גילויי האנטישמיות של שלהי שנות השלושים היא נעשתה ציונית, וב-1929 עלתה לארץ - שם עברה בהצלחה רבה את מסלול החיברות הציוני-חלוצי: לימודים בבית הספר החקלאי בנהלל, השתלבות בחיי קיבוץ (שדות ים) וגיוס לפלמ"ח. היא נמנתה על אותם מעטים-נבחרים שהוכשרו כצנחנים ויצאו לאירופה בשליחות ההגנה כדי למצוא דרך להציל יהודים.

איור: ערן וולקובסקי.

ב-15 במארס 1944 צנחה על אדמת יוגוסלביה, ארבעה ימים בלבד לפני פלישת גרמניה להונגריה. ביוני של אותה שנה חצתה סנש את הגבול שבין יוגוסלביה להונגריה במטרה למלא את שליחות ההצלה, אך בו ביום נתפסה על ידי המשטרה ההונגרית ונכלאה בבית סוהר בבודפשט, עיר הולדתה, בדיוק ארבע שנים לאחר שעזבה אותה. שם נחקרה, עונתה, נשפטה (על "ריגול ובגידה במולדת") והוצאה להורג ב-7 בנובמבר 1944, בלי שעלה כלל בידה להציל יהודים.

בתקופה הקריטית שבין יוני 1944, מועד כליאתה של חנה סנש, ועד 7 בנובמבר, היום שבו הוצאה להורג, שהה קסטנר בבודפשט, העיר שהיתה לביתו ולזירת הפעולה העיקרית שלו מאז שלהי 1940: הוא עקר מקלוד' לבודפשט מיד לאחר סיפוחה של טרנסילבניה להונגריה, וב-1941 נמנה על יוזמי הקמתה של "ועדת העזרה וההצלה", שנועדה לדאוג לרווחתם של הפליטים היהודים שהגיעו מארצות הכיבוש הנאצי להונגריה. ראש הוועדה היה אוטו קומוי וקסטנר שימש כסגנו. לאחר הכיבוש הנאצי נקלע הוועד לכף הקלע של המשא ומתן עם אדולף אייכמן על עסקת "סחורה תחת דם", שלדאבון לב לא הניבה את התוצאות המקוות. יחד עם זה, במהלך המשא ומתן, וכצעד בונה אמון, התירו הגרמנים את הצלתם של 1,684 יהודים שיצאו ברכבת מבודפשט לגרמניה, ומשם לשווייץ. רכבת זו זכתה לכינוי "רכבת קסטנר" בשל התפקיד המרכזי שהוא מילא בעת המשא ומתן עם הנאצים בעניין זה.

עד לתום המלחמה נקט קסטנר מהלכים נוספים, שלדעת חוקרי התקופה הביאו להצלתם של רבים: היה לו חלק במגעים שהובילו להעברתם ה"זמנית" של 21 אלף יהודים מדרום הונגריה למחנה שטרסהוף שליד וינה, וכן במתן הפקודה על-ידי הימלר, ב-25 באוגוסט 1944, שלא לשלוח יהודים נוספים מבודפשט להשמדה. בשיתוף עם קורט בכר, בכיר במנגנון הנאצי, פעל קסטנר למען העברה שקטה של כמה מחנות ריכוז לידי בעלות הברית, ובכך נמנע טבח בשרידי המחנות.

"אפשר להתווכח על פרטים", כתב יהודה באואר. "אך מבחינה היסטורית דומה בעיני שאין אנשים רבים (כקסטנר) שהצילו יהודים רבים בתקופת השואה. ודאי אין רבים שהצילו בוודאות 1,684 יהודים ותרמו להצלתם של עשרות או מאות אלפים."

האם נפגשו קסטנר וסנש בחודשים הגורליים שבהם שהו שניהם בבודפשט - היא כאסירה חסרת אונים הנאשמת בריגול ובבגידה, והוא בתוקף מעמדו הרם-יחסית כסגן ראש ועדת ההצלה? בעדותה ב"משפט קסטנר" בבית המשפט המחוזי בירושלים, באביב 1954, הפנתה קתרינה סנש אצבע מאשימה אל קסטנר על שלא נענה לפנייתיה החוזרות ונשנות לבקר את בתה בכלאה ולהעביר לה חבילה, למרות שהתכונן לבקר בבית הסוהר. סנש סיפרה על פנייתה החוזרת ונשנית למזכירתו, לנקה אונגר, אך זו דחתה אותה בלך ושוב.

"אני אומר לך, ד"ר קסטנר, שאתה לא התעניינת בגורלה של חנה סנש!" נזף בו הסניגור, שמואל תמיר, בעוד שקסטנר טען להגנתו כי ועדת ההצלה דנה בעניינה של חנה סנש והוא עצמו פנה בנדון זה לצלב האדום. הוא גם הביע תמיהה על טענותיה של קתרינה סנש בדבר כישלון ניסיונותיה להיפגש עמו, שכן לדבריו היתה דלתו פתוחה לכל יהודי. אולם רק בדרמה הטלוויזיונית "משפט קסטנר", פרי עטו של מוטי לרנר, שהוקרנה בערוץ הממלכתי ב-1994, עבר קסטנר ממגננה למתקפה, ונימק את הימנעותו מפגישה עם קתרינה סנש ומביקור אצל בתה בצורך לשמור מרחק מן הצנחנים ששיגרה הנהגת היישוב להונגריה, שנוכחותם בבודפשט היתה כריחיים על צווארו: "איך את מעזה לבוא אלי בטענות?" התפרץ השחקן ששון גבאי, שמילא את תפקיד קסטנר, "מי בכלל ביקש מן הבת שלך לבוא לבוא לבדפשט? מה היא חשבה לעשות? הרי בגלל הפזיזות וההירות של מי ששלח אותה היא חצתה את הגבול כמו טירונית, ונתפסה כעבור חמש דקות! ומה הייתי צריך לעשות כשנדע לי שהיא בכלא? להפסיק את פעולות ההצלה של יהודי בודפשט וללכת אל הגרמנים ולהתחנן שיצילו אותה?"

חנה סנש היתה כאמור לגיבורה לאומית: יומנה וכתביה יצאו לאור פעם אחר פעם ונהפכו לספר פולחן. קיבוץ שדות ים ערך לזכרה טקס אזכרה שנתי שקיבל במשך השנים את חסותם של צה"ל וחטיבת הצנחנים. ממשלת ישראל הורתה ב-1950 על העלאת עצמותיה לארץ והיא נקברה בהלוויה ממלכתית בהר הרצל בירושלים. עיתונות הילדים, בתי הספר ותנועות הנוער לא נלאו מלהיאחז בדמותה של סנש. שיריה, כמו "בחזרה לקיסריה", שהלחין דוד זהבי, זכו לתפוצה רבה.

נקודת השיא היתה בשנת 1958, שנת העשור למדינה, כאשר תיאטרון הבימה העלה את המחזה "חנה סנש" מאת אהרן מגד, שהיה בגדר אישור סופי לזיהוי שיצר השיח הציבורי בינה לבין ז'אן ד'ארק. בראייה לאחור נראה שבתהליך הבניית הזיכרון של היישוב העברי לאחר מלחמת העולם השנייה נעשה שימוש אינסטרומנטלי בסיפור שליחותה של סנש ובמכלול סגולותיה האישיות כדי להעצים את ערך המרד וההתנגדות האקטיבית לנאצים. אלה היו מלווים לא אחת בגינוי ההמון הפסיבי שהלך "כצאן לטבח", ועוד יותר מזה בגינויה של המנהיגות היהודית שבמקרה הטוב עמדה מנגד ובמקרה הרע בחרה בדרך של שיתוף פעולה, בעוד שמועצת היהודים, ה"יודנראט", היתה לגילומה הממשי והסמלי.

קסטנר, שלא בטובתו, היה ל"נגטיב": הוא עלה לארץ ב-1947 והיה לעורך העיתון ההונגרי "אוי קֶלֶט", שאותו ערך עוד בקלוז'. לאחר קום המדינה נקלט במנגנון הממשלתי, ואף היה מועמדה של מפא"י לכנסת, לאחר שנחשב כמי שעשוי למשוך אליה את קולותיהם של יוצאי הונגריה ורומניה. הוא עצמו שפע ביטחון עצמי, בידעו היטב את חלקו בהצלת יהדות הונגריה בתקופת המלחמה.

אלא שעד מהרה נטרפו כל הקלפים: מלכיאל גרינוולד, עורך מקומון ירושלמי, האשים אותו בשיתוף פעולה עם הנאצים ובסיוע להשמדת יהדות הונגריה; בתגובה החליט היועץ המשפטי לממשלה, חיים כהן, להגיש תביעת דיבה נגד גרינוולד. להגנתו של גרינוולד התגייס שמואל תמיר, איש תנועת החרות, וקסטנר, שהיה באופן רשמי עד במשפט שהתנהל כביכול בשמו, נהפך במהרה ממאשים לנאשם. בית המשפט, חלק מן העיתונות ודעת הקהל עשו יד אחת כדי לגנות אותו ולהציגו כמי שבגד בעמו בכך ששיתף פעולה עם אייכמן ומרעיו ובכך מנע מיהודי הונגריה לדעת את האמת, גדע באיבו את פונטנציאל המרד ואף הקל על מנגנון ההשמדה.

כל זה התנקז לאמירה החותמת של השופט בנימין הלוי בפסק הדין במשפט שניתן ב-22 ביוני 1955, שבו קבע נחרצות כי "קסטנר מכר את נפשו לשטן". הלוי לא נמנע מלשבח את הצנחנים ואת חנה סנש, מה שחידד את גנותו של קסטנר, אבל את דינו חרצו לבסוף שלושה מתנקשים שהמתינו לו בפתח ביתו, ב-4 במארס 1957, פצעו אותו אנושות וגרמו למותו.

המערכה הממושכת והנפתלת לטיהור שמו של קסטנר לא איחרה לבוא: הסנונית הראשונה היתה החלטת בית המשפט העליון בערעור המדינה על פסק הדין של בית המשפט המחוזי (17 בינואר 1958), שביטלה את רוב קביעותיו של השופט הלוי. לאחר הפסקה ממושכת למדי חודשה המערכה בתחילת שנות השמונים, שבהן - לדעת שאול פרידלנדר - חלה הפשרה נוספת ביחסה של החברה הישראלית לשואה. אחד הביטויים לכך היה סדרת ייצוגים שהעניקו לקסטנר דימוי חדש, ובראשם המחזה "קסטנר", מאת מוטי לרנר, שהועלה בתיאטרון הקאמרי ב-1985, ושהיה האנטיטיזה ל"חנה סנש" של מגד, שהועלה בהבימה ב-1958. במחזה החזיר לרנר את הפרשה לזירה המקורית שלה, כלומר לעיר בודפשט בתקופה שלאחר הכיבוש הנאצי. בתמונות שרצו בזו אחר זו נראה רז'ה קסטנר כשהוא מתמודד באומץ לב עם אדולף אייכמן, אך גם כמי שמעז פנים אל מול ראשי הקהילה שלא היו בהכרח שותפים לפוליטיקה ההרפתקנית שהעז להוביל אל מול הנאצים, כשהוא מונע על ידי השאיפה הנחרצת להציל יהודים.

רק באפילוג של המחזה עושה המחזאי את קפיצת הדרך מבודפשט של שנות הארבעים למדינת ישראל של שנות החמישים, ומעמיד במרכז הבימה את קסטנר הבודד, הירווי, אך בוודאי גם הצודק, המתפלמס באופן ישיר עם פסק הדין של בית המשפט המחוזי בירושלים שגזר עליו כליה, מגולל את מעשה ההתנקשות הרצחני, וחותר במלים: "המשכתי לרוץ. נשמעה ירייה שנייה. הקליע פגע בי. בגב."

אולם למחזה המוסר הגרנדיזי שנפרש באותן שנים לעיני הצופה הישראלי נועדה עוד מערכה אחת, אולי אפילו שתיים. כשציטטנו לעיל את המונולוג שמשמיע ששון גבאי בדרמה הטלוויזיונית, זה ציטוט חלקי בלבד. למעשה נכללו בו עוד כמה שורות, ואלה הן: "ואני אגיד לך מי גילה למשטרה ההונגרית שפלגי וגולדשטיין עומדים להגיע אלי. היא! הבת שלך, חנה סנש הגיבורה! היא נשברה בחקירה שלה וגילתה הכל. אני מתאר לעצמי איזה עינויים היא עברה. אף אחד לא היה עומד בעינויים כאלה. אבל לא בגללי נעצרו פלגי וגולדשטיין, אלא בגללה!"

את השורות המזעזעות האלה, שבהן מואשמת חנה סנש בבגידה, אפשר למצוא בגירסה המודפסת של התסריט "משפט קסטנר" שיצאה לאור על ידי רשות השידור, אך אין למצוא אותן בדי-וידי של ה"דוקו-דרמה", כפי שהוצגה ב-1994; ההסבר לזה הוא בעתירה לבית המשפט העליון שהגיש גיורא סנש, אחיה של חנה, שביקש למנוע את הקרנת הסדרה. העתירה אמנם נדחתה (ברוב דעות), אך עם זאת פנו השופטים אל פרנסי רשות השידור בבקשה לוותר על השורות האלה מרצונם החופשי.

הבקשה אכן נענתה, אך הוויכוח על "בגידתה", כביכול, של חנה סנש יצא לרשות הרבים: לא רק אהרן מגד, מראשי מכונני דמותה של חנה סנש בספרות, בתיאטרון ובשיח הציבורי, אלא גם אחרים - בכללם ראובן דפני, שנמנה על אחרוני הצנחנים שנותרו אז בחיים, ואף הסופר עמוס קינן - דחו על הסף את טענת ה"בגידה" שיוחסה לסנש על-ידי המחזאי מוטי לרנר. זו היתה גם רוח הדברים בעת הדיון בכנסת ושבדחו הדוברים בזה אחר זה את הטענות שהתכוון המחזאי להשמיע, אף אם אלה לא נשמעו.

באופן פרדוקסלי, היה זה דווקא "בג"ץ חנה סנש" שהעניק תוקף מחודש למעמדה של חנה סנש כגיבורה לאומית, שזוהרה הועם מעט מאז אובדן מעמד הבכורה שהיה שמור למרד בזיכרון הציבורי. חמש שנים לאחר הקרנת הסדרה, שהיתה ציון דרך חשוב מאין כמוהו בתהליך הרהביליטציה הציבורית של ישראל קסטנר, פירסם בית המשפט העליון את נימוקיו לנוכח עמדתו בעתירה שהגיש גיורא סנש; בעת שפורסמו הנימוקים לא היה גיורא סנש בין החיים. לטענת בנו, איתן סנש, פרשה זו קירבה את קצו.

את דחיית העתירה השעין השופט אהרן ברק על עקרון חופש הדיבור והיצירה, שממנו נגזרה העמדה שלא לחסום את מחבר הדוקו־דרמה בדיבורו. עם זאת קבע ברק כי מיתוס חנה סנש, שאותה הגדיר כ"גיבורה לאומית ודמות נערצת", יוסיף להתקיים בזכות החופש שבאמת, ולא על ידי השתקת הסילוף. "שיריה וגבורתה של חנה סנש הם המבססים את המיתוס", כתב השופט אהרן ברק, בעצמו ניצול שואה. "השקר לא יפגע בה או בזכרה. השקר יידחה על ידי האמת, במאבק 'בשוק החופשי' של הרעיונות."

לא זו היתה עמדתו של מישאל חשין, שגרס כי יש לקבל את העתירה, כשהנמקותיו מהולות בפסוקים מתוך שניים משיריה של חנה סנש - "הליכה לקיסריה" ו"אשרי הגפרור". את דבריו חתם באמירה זו: "לבה של חנה סנש ידע לחדול בכבוד. את כבודה ואת שמה הטוב של חנה סנש איש לא יוכל ליטול ממנה, לא בדיבור ולא במעשה".

אולם מוטי לרנר עמד על שלו, גם לאחר פרסום נימוקי בג"ץ. במאמר שהופיע ב"הארץ" ב-5 בספטמבר 1999 חזר לרנר לסוגיית ה"בגידה", המלווה את מלחמת קסטנר-סנש לאורך השנים. "אין לי ולא היה לי מעולם כל עניין לפגוע בדמותה של חנה סנש, שהיא בעיני גיבורה גדולה - גם אם נשברה בחקירתה, כפי שסוברים הנזי ויואל ברנד". ואכן, לרנר מצא לו תנא דמסייע בספרם של בני הזוג ברנד, "השטן והנפש" (1960), שבו מועלית ההשערה התמוהה למדי (ואפשר לומר גם: השגויה) כי בלחץ העינויים גילתה סנש לחוקריה את כתובת דירת המפגש ברחוב בויבסקי שבה היתה אמורה לפגוש את שני הצנחנים האחרים, פלגי וגולדשטיין (שם, עמ' 164).

לרנר נאחז איפוא באמירה זו כמוצא שלל רב, ולא עוד אלא שהרגיש עצמו חופשי לייחס השערה זו לקסטנר, אף שבמקורה היא מובאת בשמו של ברנד. לדבריו, בחר לנקוט אסטרטגיה זו - הוא עצמו אף עושה שימוש במלה "מניפולציה" - כדי להביא לכדי מיצוי את השאלה שהטרידה אותו יותר מכל, והיא: "כיצד קרה שסנש, הצנחנית האמיצה והטהורה ללא סייג, היתה לגיבורה לאומית אף שלא הצילה שום אדם ממוות, ולעומתה קסטנר נדון לדיראון עולם אף שהציל אלפים רבים באופן ישיר ומאות אלפים בדרכים עקיפות."

את דבריו סיכם כך: "העמדתם של קסטנר וסנש זה מול זה נועדה לבחון את מערכת הערכים של החברה הישראלית, שיצרה את הפרדוקס הזה."

למאמצים לשקם את מעמדה של סנש בזיכרון הציבורי היה גם המשך: ב-5 בנובמבר 2004, במלאת שישים שנה למותה, התקיים טקס זיכרון בקיבוץ שדות ים בחסות "האגודה לשימור מורשת חנה סנש" ובמעמד סגן ראש הממשלה שמעון פרס, לאחר שבמשך השנים, עם התמעטות העניין בה, התפוגגה מסורת זו. שלוש שנים אחר כך - בנובמבר 2007 - הועברה המצבה של סנש, שנותרה עד אז בבית העלמין בבודפשט, לקיבוץ שדות ים, ואת האירוע ליווה טקס צבאי.

אולם גם נאמניו של קסטנר לא שקטו על השמרים: ביוזמת צאצאיהם של ניצולי "רכבת קסטנר" וגורמים אחרים מתקיימת מזה חמש שנים עצרת לזכרו של קסטנר בהקשר של "יום הזיכרון לשואה ולגבורה". זרי פרחים ונרות זיכרון מוצבים בפתח הבית שברחוב עמנואל הרומי 6 בתל-אביב, שבו נורה קסטנר למוות, ובמגרש של "המחנות העולים", באותו רחוב, מתכנס ציבור מפתיע בגודלו המכריז בכל פעם מחדש שאותו קסטנר, זה שלכאורה "מכר את נפשו לשטן", אינו אלא אחד מגדולי מצילי היהודים בתקופת השואה.

באתר מיוחד המוקדש לקסטנר נוסחה ההזמנה לטקס שהיה השנה בזה הלשון: "גם השנה נתכנס לזכרו של האיש ישראל קסטנר, אמיץ הלב, רב התושייה, מגדולי המצילים בשואת עמנו. רבים מאתנו חבים לו את הצלת חייהם. אנו מתכנסים להנצחת מפעל ההצלה, להוקרת תודה עצומה, להאיר את מה שאחרים ניסו להשכיח ולהסתיר, ואולי אף לבקש סליחה על העוול שנגרם".

ב-1 ביולי 1955, ימים אחדים לאחר מתן פסק הדין במשפט קסטנר, פירסם המבקר והמסאי מתי מגד מאמר בעיתון "למרחב", וקרא לו: "בין הכניעה והגבורה". במאמרו כתב מגד כי מאותם הימים החשוכים של השואה בהונגריה ישנו זיכרון אחד שאותו יש להעלות ולהזכיר תמיד, והוא זיכרונה של חנה סנש. בהמשך תיקן את עצמו ואמר כי בעצם מוטב לנו לזכור את מה שהוא כינה בשם "שתי התופעות", כלומר זו המיוצגת על ידי קסטנר וזו המיוצגת על ידי סנש, בעוד שהמטרה המוצהרת היא "להנחיל את הזיכרון לאחת מהן בלבד", כלומר לזו המזוהה עם סנש.

בגלוי ובסמוי התפלמס מגד במאמר זה עם המשורר נתן אלתרמן, שמאז פרסום השיר "יום הזיכרון והמורדים", שנכתב גם הוא על רקע משפט קסטנר (30 באפריל 1954), העלה שוב ושוב את הדרישה למתן את פולחן המרד, להתייחס ביתר הבנה ל"המוני בית ישראל", להימנע מלהעדיף את המורדים על פני "הפרנסים והשתדלנים", ולהכיר בכך כי הקרב והמתרס, שאליהם חש הערכה וכבוד, אינם יכולים להיחשב לסמל המרכזי והעיקרי של יום השואה ולתג הזיהוי שלו. "המרד הוא רק תו אחד בפרשה", סיכם אלתרמן, כשקביעה זו עומדת בסטייה גמורה להלכי הרוח שרווחו בחברה הישראלית מאז שנות הארבעים.

השיר "יום הזיכרון והמורדים" היה, במידה רבה, אות הפתיחה בדרך לקריאה מחדש של זיכרון השואה, ובתוך כך לבחינה חוזרת ונשנית של הדימויים שנקשרו במשך השנים הן לדמותה של חנה סנש והן לדמותו של ישראל קסטנר. בחינה זו הוליכה לכאורה למסקנה הבלתי נמנעת כי הערצת סנש היתה לא מידתית בעליל, כשם שהוקעת קסטנר שגרמה להפללתו ואחר כך לרציחתו הייתה מופרכת מעיקרה.

אך האם אלה הם פני הדברים באמת? בעקבות הופעת הבכורה בכנסת של מירב מיכאלי, נכדתו של רז'ה קסטנר (27 בפברואר 2013), פירסמתי מאמר ב"הארץ" תחת הכותרת: "נסגר מעגל בפרשת קסטנר". לתומי סברתי כי נאומה של מיכאלי, שהכריזה מעל בימת הכנסת על מחויבותה העמוקה למורשת סבה, הביא לידי גמר מוצלח את תהליך הרהביליטציה הארוך והפתלתל של ישראל קסטנר, ובכך נסללה סוף סוף דרכו של העסקן רב התושייה מקלוז' לפנתיאון של גיבורי האומה - אם לא במקומה של חנה סנש אזי לפחות לצדה.

אך לא כך הדבר: תגובות נסערות בעד ונגד שהופיעו בעיתון וברשת בעקבות הופעת המאמר המחישו לי כי הוויכוח סביב שואת יהודי הונגריה כנראה לא תם והמעגל עדיין לא נסגר. אם אמנם כך, הרי שרורות הרפאים של קסטנר וסנש, שהוצאו שניהם להורג בנסיבות מזויעות, יוסיפו ללוות אותנו עוד הרבה שנים, כשהן מתנגשות זו בזו, עוקפות זו את זו, האחת נושפת בעורפה של האחרת, לאחר שזירת המאבק בין השניים נדדה זה מכבר מרחובותיה של העיר בודפשט - שבה הצטלבו דרכיהם לראשונה - אל תוך נפשותינו פנימה.